

ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ '21: Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η ιστοριογραφία ενός κυρίαρχου σημείου αναφοράς της συλλογικής μνήμης, ως πηγή της ιστορίας μιας άλλης περιόδου εντάσσεται στο πρόσφορο ερευνητικό πεδίο της ιστορίας. Αποτελεί, δηλαδή, έναν ιδιαίτερα προνομιακό χώρο, μέσα στον οποίο μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των ιδεών και των συνειδήσεων, του τρόπου, δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι έβλεπαν τον εαυτό τους και κατέγραφαν την εποχή τους. Είναι αυτονόητο πως η καταγραφή αυτή εντοπίζεται παντού, σε οποιοδήποτε πεδίο της ανθρώπινης έκφρασης. Έτσι, από τη στιγμή που ζητούμενο της ιστορικής έρευνας γίνεται η συλλογική συνείδηση ενός καθορισμένου συνόλου, οι πηγές γίνονται κι αυτές αναρίθμητες.

Αντίθετα με την πεποίθηση που κυριάρχησε για πολλές δεκαετίες και σύμφωνα με την οποία μόνον η ύπαρξη των πηγών και η δυνατότητα διερεύνησης τους καθόριζε την ιστορική προβληματική, φαίνεται πως αληθεύει ακριβώς το αντίθετο και πως η αλλαγή της προβληματικής είναι εκείνη που και δημιουργεί πηγές πραγματικά χωρίς τέλος και οδηγεί σε αδιάκοπα νέες θεωρήσεις. Όσο για την αφετηρία της προβληματικής είναι φυσικό να την ανακαλύψουμε στις ανησυχίες, στις ζυμώσεις, στα οράματα που γεννά η εποχή κατά την οποία γράφεται η ιστορία.

Έτσι κάθε ιστορικό έργο μας πληροφορεί και για το αντικείμενό του αλλά και για το σύστημα των ερωτηματικών και των απαντήσεων, των αμφιβολιών και των πεποιθήσεων της περιόδου, κατά την οποία συντάσσεται. Από αυτή την άποψη η ιστοριογραφία του '21 μας κάνει γνωστές τις λιγότερο ή περισσότερες επιστημονικές προσεγγίσεις που

έγιναν στο θέμα αυτό αλλά ταυτόχρονα μαρτυρεί τον τρόπο, με τον οποίο προσελάμβανε κάθε φορά η ελληνική κοινωνία ένα ζήτημα που αποτελούσε και αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους τόπους αναφοράς της συλλογικής μνήμης. Έναν ευαίσθητο, δηλαδή χώρο όπου συναντιούνται συλλογικά ερωτηματικά, θεμελιώνονται ιδεολογικές και πολιτικές νομιμοποιήσεις κι εντοπίζονται οι ρίζες κοινωνικών δυνάμεων και πολιτικών θεσμών.

Παρακολουθώντας, λοιπόν, την τροχιά που διαγράφει η πορεία της ιστορίας του '21, παρατηρούμε μια πύκνωση των ιστοριογραφικών ενδιαφερόντων για την Ελληνική Επανάσταση ανάμεσα στα έτη 1924-1930. Αυτή είναι μία πρώτη διαπίστωση. Έχουν προηγηθεί οι ιστορίες οι οποίες γράφτηκαν το 19ο αιώνα σχεδόν αποκλειστικά από ανθρώπους που συμμετείχαν στον Αγώνα, και με έντονο, επομένως το χαρακτήρα της μαρτυρίας ή του απομνημονεύματος, οι ιστορίες που γράφτηκαν από αλλοδαπούς ιστορικούς-που μεταφράστηκαν στο τέλος του ίδιου αιώνα και οι ευρύτερες ιστοριογραφικές συνθέσεις, οι οποίες όμως δεν έχουν αποκλειστικό αντικείμενο το '21.

Η αλλαγή, λοιπόν, που σημειώνεται στην ιστοριογραφία της Επανάστασης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και η οποία συνίσταται πρώτιστα σε μία αύξηση της εκδοτικής συχνότητας με την οποία εμφανίζονται ειδικά βιβλία για τον Αγώνα γραμμένα από σύγχρονους ιστορικούς μας θέτει ένα πρώτο ερώτημα: Δηλαδή κατά πόσο η αριθμητική αυτή μεταβολή συνοδεύεται και από μία αλλαγή προβληματισμού κι ένα δεύτερο ερώτημα, σε απόλυτη συνάρτηση με το πρώτο, δηλαδή κατά πόσο η αλλαγή αυτή σχετίζεται με κάποια μετατροπή στις νοοτροπίες και τις συνειδήσεις των ανθρώπων εκείνη την περίοδο.

Η στιγμή των αλλαγών, πάντοτε δυσδιάκριτη και όταν συντελείται και όταν ερευνάται, στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάζει μπορούμε να πούμε κάποια «ευκολία» ως προς τον εντοπισμό ενός στοιχείου που έπαιξε καθοριστικό ρόλο: τον Μάιο του 1924 κυκλοφορεί το βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης*. Όπως είναι γνωστό, στο βιβλίο αυτό ο Κορδάτος επιχειρεί να αναλύσει την Ελληνική Επανάσταση και τα αίτιά της, εφαρμόζοντας το κλασικό μαρξιστικό σχήμα της πάλης των κοινωνικών τάξεων συναρτημένων με τα αντίστοιχα παραγωγής και τα οικονομικά συστήματα με τα οποία συνδέονται. Έτσι, κατά τον Κορδάτο, στη

φεουδαρχική περίοδο που αντιστοιχεί στην Τουρκοκρατία, αναπτύσσονται αστικά στρώματα, τα οποία συλλαμβάνουν και πραγματοποιούν την ιδέα μιας επαναστατικής λύσης του εθνικού ζητήματος.

Πρόκειται, αναμφισβήτητα, για ένα βιβλίο που έρχεται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες πεποιθήσεις όχι μόνο ως προς την ιστορία της επανάστασης αλλά και ως προς τη συνολικότερη θέαση της νεοελληνικής κοινωνίας. Αυτή άλλωστε είναι και η πρόθεση του συγγραφέα. «Αι εθνικαί εξεγέρσεις», γράφει «δεν είναι άνεξάρτητοι από τον ύλιστικό παράγοντα (. . .). Συνεπώς, μέ έντελώς νέαν μέθοδον θα έξετάσομεν τα ιστορικά γεγονότα τής Έπαναστάσεως καί θά προσπαθήσωμεν νά φιλοσοφήσωμεν ἐπ' αὐτῆς θα ταράξωμεν τα λιμνάζοντα νερά των πατρίων, θα κτυπήσωμε τās επικρατούσας προλήψεις, θα κρημνίσωμεν εἰδῶλα θα ανακαλύψωμεν το ψεύδος»¹. Και αλλού: «Ἡ ἐπανάστασι τοῦ 1821 ἀπό ἐθνικῆς ἐξελίχθη καί εἰς κοινωνικῆν. Δυστυχῶς ὁμως ἐπροδόθη ἀπό τοὺς αστοὺς. Αὐτοὶ σιγά-σιγά ἐσυμμάχησαν με τοὺς κοτζαμπάσηδες κι ἔτσι ἐνόθευσαν το περιεχόμενον τοῦ ἀγώνος καί ἤμπόδισαν νά πάρει τὴν ολοκληρωτικὴν του μορφήν. Αυτή εἶναι ἡ μόνη ιστορικὴ ἀλήθεια».²

Εἶναι φανερό πως πρόκειται για προσπάθεια καθολικῆς ἐρμηνείας των πραγμάτων, ὅπως ἄλλωστε ταίριαζε στη μαρξιστικὴ ἀλλά και εἰδικότερα στην κομμουνιστικὴ ἀντίληψη τῆς εποχῆς. Ο Κορδάτος δὲν προτείνει ἀπλῶς μιαν ἄλλη ιστορικὴ μέθοδο. Πιστεύει πως ξεκινάει - εἶναι το πρῶτο του βιβλίου- μία ἐκ βάθρων ἀναψηλάφηση τῆς ἐλληνικῆς ιστορίας, πως ἀρχίζει ἕνα ἔργο που θα ἀποτελέσει τον ἀντι-Παπαρηγόπουλο, με στόχο νὰ νομιμοποιήσει ιστορικὰ τὴν ταξικὴ διαπάλη στον ἐλληνικὸ χῶρο και μέσω αὐτῆς νὰ θεμελιώσει τὴν ἀνοδο και τὴν τελικὴ επικράτηση του προλεταριάτου. Ο Κορδάτος προτείνει ἕνα ἐργαλεῖο ἀνάλυσης ἀλλὰ συγχρόνως εἰσάγει ἕνα ὄργανο πάλης.

Αὐτό εἶναι τὸ κύριο που πρέπει νὰ ἔχουμε στο νου μας προκειμένου νὰ καταλάβουμε τι σήμαινε ἐκεῖνη τὴν περίοδο ἡ αὔξηση του ἐνδιαφέροντος προς τὴν ιστοριογραφία τῆς ἀφετηρίας του ἐλληνικοῦ κράτους, τι ἐξέφραζε ὁ θόρυβος που προκάλεσε ἡ ἐκδοσις του βιβλίου και πού οφείλεται ἡ συγγραφικὴ παραγωγή που ἀκολούθησε. Θα ἐξετάσουμε δηλαδή: α) τὶς διαφορῆς με παλαιότερες μαρξιστικὲς προτάσεις, β) τὰ δύο εἶδη ἀπαντήσεων που δόθηκαν ἀπὸ ἀντίπαλες συλλογιστικὲς, γ) τὶς ἀντιστοιχίες των ἐρμηνευτικῶν προτάσεων με τὴ διάταξη των κοινωνικῶν δυνάμεων και τοὺς πολιτικοὺς του στόχους. Θα

έλεγε λοιπόν κανείς ότι ο θόρυβος που προκλήθηκε έχει μία προφανή αιτία: την εισβολή του μαρξισμού στο χώρο της ελληνικής σκέψης. Μια εισβολή που δημιούργησε έντονες ιδεολογικές και κοινωνικές αντιδράσεις αλλά ταυτόχρονα γονιμοποίησε τις ιστορικές έρευνες.

Όμως η εξήγηση αυτή δεν αρκεί. Οι επιδράσεις των οποιωνδήποτε ιδεών δεν μπορούν να καρποφορήσουν μόνον όταν ανταποκρίνονται σε κάποιες ανάγκες. Απόδειξη, άλλωστε, αυτού είναι ότι μαρξιστική ανάλυση των όρων δημιουργίας του ελληνικού κράτους και του χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης έχει ήδη γίνει παλαιότερα από το Γιώργο Σκληρό στο βιβλίο του *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, που κυκλοφόρησε στα 1907. Το σχήμα της πάλης των τάξεων που υιοθετούσε ο Σκληρός προερχόταν κατευθείαν από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, η εφαρμογή του για την εξήγηση της νεοελληνικής ιστορίας γινόταν, είναι η αλήθεια, με κάποια δυσκαμψία, αλλά η εξαγωγή των συμπερασμάτων για την ελληνική επανάσταση οδηγούσε ακριβώς στην πρόταση, την οποία θα αναπτύξει μερικά χρόνια αργότερα ο Κορδάτος: « Κατά βάθος ἦτο ἄστική ἐπανάστασις προκληθεῖσα ὑπὸ τῆς πρωτοφανοῦς οἰκονομικῆς εὐεξίας τῶν ἔσω καὶ ἔξω ἄστικῶν στοιχείων τῆς ἀφυπνίσεως τοῦ ἔθνικου φρονήματος ἰδίως εἰς τὰς ἀνεπτυγμένους ἄστικὰς τάξεις καὶ τοὺς λογίους τοῦ ἔθνους».³

Το έργο του Γεωργίου Σκληρού βρίσκεται στην αφετηρία της στροφής προς τον κοινωνικό προβληματισμό πολλών Ελλήνων διανοουμένων -και του ίδιου του Κορδάτου. Για λόγους, που η εξήγηση τους δεν έχει θέση εδώ και οι οποίοι αναφέρονται στις εσωτερικές ιδεολογικές εμπλοκές του ελληνικού αριστερού κινήματος, ο Κορδάτος θα περιμένει ως το 1957, όταν εκδίδεται ο πρώτος τόμος της *Ελληνικής Ιστορίας* του για να αναγνωρίσει δημόσια την πνευματική του οφειλή στο Σκληρό.

Ανεξάρτητα πάντως από το θέμα των θεωρητικών πηγών της μαρξιστικής επιλογής του Κορδάτου, γεγονός παραμένει ότι στα 1907 είχε ήδη διατυπωθεί για πρώτη φορά η άποψη πως η ελληνική επανάσταση είναι επανάσταση κοινωνική, πραγματοποιημένη από αστικά στρώματα. Απάντηση στο Σκληρό είχε δοθεί τότε κυρίως από τον Ίωνα Δραγούμη. Η όλη συζήτηση στράφηκε γύρω από ένα δίλημμα το οποίο μετατράπηκε αρκετά γρήγορα σε στερεότυπο: Κοινωνικός προβληματισμός ή εθνικός προβληματισμός. Και

ειδικότερα: προτεραιότητα των κοινωνικών αγώνων ή προτεραιότητα των εθνικών αγώνων.

Η συζήτηση, όμως τότε απασχόλησε μόνον κάποια μερίδα της ελληνικής πνευματικής ηγεσίας. Αλλά κι αυτή υπήρξε μειοψηφική μία και επρόκειτο για συζήτηση που περιορίστηκε στους κόλπους του αναπτυσσόμενου τότε δημοτικιστικού κινήματος. Ελάχιστοι ήσαν οι απόηχοι παρά έξω. Μια παράγραφος στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη. Ξέρουμε, επίσης, ότι το διάβασε ο Βενιζέλος όσο ήταν ακόμη στην Κρήτη, δηλαδή πριν το 1910. Τα 500 αντίτυπα του βιβλίου του Σκλήρου έκαναν τέσσερα χρόνια να εξαντληθούν. Αντίθετα το βιβλίο του Κορδάτου κυκλοφόρησε σε 3.000 αντίτυπα και σ' ένα εξάμηνο εξαντλήθηκε και ξανατυπώθηκε. Αυτή τη φορά η είσοδος της μαρξιστικής θεωρίας δημιούργησε σάλο.

Στα 1924 με την επανατοποθέτηση του παλαιού στερεότυπου διλήμματος κοινωνία ή έθνος αρχίζει μία νέα συζήτηση μέσα από την οποία μπορούν, πιστεύω, να ανιχνευτούν κάποιες σταθερές παράμετροι των ιδεολογικών και κοινωνικών αναμετρήσεων εκείνης της περιόδου. Τα κυριότερα πραγματολογικά στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα αυτής της αναμέτρησης είναι τα εξής: Η εκτενής αρθρογραφία αλλά και η έκδοση αυτοτελών φυλλαδίων ή και μελετών, απαντητικών στον Κορδάτο, προέρχεται από πανεπιστημιακούς κύκλους και από την Εκκλησία. Υπάρχει πρόταση για αφορισμό του Κορδάτου από τον Επίσκοπο Δημητριάδος, η οποία πρόταση ωστόσο δε βρίσκει ανταπόκριση: η Εκκλησία περιορίζεται στην έκδοση εγκυκλίων και η Ιερά Σύνοδος αναθέτει στον Παναγιώτη Ν. Τρεμπέλα να συντάξει αναιρετική απάντηση, η οποία κυκλοφορεί τον επόμενο χρόνο⁴.

Την ίδια περίοδο κινείται ποινική διαδικασία κατά των διδασκόντων στο Μαράσλειο Διδασκαλείο Ρόζας Ιμβριώτη και Ιορδανίδη καθώς και του διευθυντή του Αλέξανδρου Δελμούζου για τη διδασκαλία του βιβλίου στο Μαράσλειο. Τόσο η ανακριτική διαδικασία, όσο και το πόρισμα του Εισαγγελέα και η αναίρεση του αποτελούν μία πρώτη τάξεως πηγή πληροφοριών σχετικά όχι μόνον με την πρόσληψη της Επανάστασης αλλά και με την αντίληψη που υπήρχε για το ίδιο το μάθημα της Ιστορίας, του οποίου ο σκοπός είναι αποκλειστικά ιδεολογικό-πολιτικός κι επομένως πρέπει να διδάσκεται μόνο από τους μετέχοντες έστω δυνητικά στην εξουσία, δηλαδή τους

άνδρες: «μόνον τό ἀνδρικόν πνεῦμα εἶναι ἰκανόν νά δονήσῃ καί νά συγκινήσῃ τήν ψυχὴν τῶν μαθητῶν (. . .) ὥστε ν' ἀποβῶσιν οἱ ἀγαθοὶ κυβερνήται τῆς αὔριον, οἱ ὅποιοι θά δημιουργήσουν τὰ ἔθνικα μεγαλουργήματα. Ὁ κ. Δελμούζος ἀντιθέτως ἐκάλεσε γυναῖκα, διὰ νά διδάξῃ τήν ἱστορίαν εἰς τό Μαράσλειο»⁵.

Επανερχομαι στη συγκρότηση των αντιδράσεων απέναντι στο περιεχόμενο του βιβλίου του Κορδάτου και αυτή τη φορά θα σταματήσω σε δύο έργα που αποτελούν και την κατ' εξοχήν απάντηση στην ίδια την επεξεργασία, στην ίδια την άποψη, δηλαδή, του Κορδάτου. Γιατί, πρέπει να σημειωθεί ότι ο μεγάλος όγκος των κρίσεων που διατυπώθηκαν τότε αφορούσε τη μαρξιστική θεωρία γενικά όχι το ειδικό ερμηνευτικό σχήμα που χρησιμοποίησε ο Κορδάτος για να αναλύσει το φαινόμενο.

Πρόκειται λοιπόν για δύο βιβλία που αφορούν ευθέως το χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης. Του Απόστολου Δασκαλάκη, *Τά αίτια καί οἱ παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως του 1821* και του Παναγιώτη Πιπινέλη, *Πολιτική Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Εκδίδονται και τα δύο στο Παρίσι -ο Απόστολος Δασκαλάκης είναι μεταπτυχιακός φοιτητής και ο Παναγιώτης Πιπινέλης υπηρετεί εκεί ως πρόξενος- από τον ίδιο εκδοτικό οίκο, το 1927⁶.

Τα δύο βιβλία έχουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους αλλά δύο βασικές ομοιότητες: Η πρώτη ομοιότητα συνίσταται στο ότι και τα δύο αναπτύσσουν μία καθολική ερμηνεία, η οποία αφορά τις συνθήκες γένεσης και ανάπτυξης της νεοελληνικής κοινωνίας. Απ' αυτή την άποψη βοηθούν να αναπαραχθεί το σχήμα που είχε εμφανισθεί μέσα από την παλαιότερη προβληματική του διλήμματος κοινωνία ή έθνος. Έχουμε, δηλαδή, από τη μία μεριά μία πρόταση μαρξιστική, η οποία εμπεριέχει την εξής νομοτέλεια: μετά την αστική επανάσταση που έγινε έστω με εθνικοαπελευθερωτικούς στόχους, θα γίνει η προλεταριακή. Γι' αυτό κι από την άλλη μεριά, των συγγραφέων που απαντούν, έχουμε μια καθολική απόρριψη της πρότασης αυτής, μολονότι έχουν γίνει και από τους δύο συγγραφείς δεκτά τα συστατικά στοιχεία της πρότασης. Εξηγούμαι: Και οι δύο συγγραφείς αποδέχονται την ύπαρξη κοινωνικών ανακατατάξεων και συγκρούσεων στην αφετηρία της επανάστασης.

Απ' αυτή τη σκοπιά, διακρίνεται μία πολύ μεγαλύτερη αποδοχή του

κοινωνικού και του οικονομικού παράγοντα απ' ότι την εποχή του Σκληρού. Είναι φυσικό. Η μεταπολεμική περίοδος στην Ευρώπη, όπου ζούν και οι δύο είναι περίοδος η οποία έχει κατακυριευτεί από τις έννοιες της οικονομίας και των κοινωνικών συνόλων, των μαζών. Οι μάζες καλούνται να ξαναφτιάξουν την ιστορία, οι οικονομικές θεωρίες καλούνται για να αντιμετωπισθεί η δυσχερής κατάσταση που έχει προκύψει. Πρέπει, νομίζω, να θεωρήσουμε φυσιολογική τη στροφή προς τον οικονομικό και κοινωνικό προβληματισμό ακόμη και της ελληνικής -της κατ' εξοχήν ελληνοκεντρικής ιστοριογραφίας. Υπάρχει, λοιπόν στο έργο και των δύο συγγραφέων, αναγνώριση και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των ταξικών συγκρούσεων. Όμως την επανάσταση την έκανε ο λαός. Κάποιο, δηλαδή, ευρύτατο σύνολο ατόμων. Εδώ σταματούν οι ομοιότητες των δύο συγγραφέων, οι οποίες συνίστανται κυρίως στην παραδοχή του τελικού ενιαίου φορέα της επανάστασης που είναι ο λαός=έθνος για το Δασκαλάκη και ο λαός=φτωχά-κυρίως αγροτικά-στρώματα για τον Πιπινέλη.

Το σχήμα αυτό, όπως είπαμε ήδη, παρά τις διαφορές στο περιεχόμενο είναι ίδιο ως προς το διλημματικό χαρακτήρα του με εκείνο που είχε προβληθεί το 1907 μετά την πρώτη εμφάνιση των αρχών της μαρξιστικής θεωρίας από το Σκληρό.

Η απάντηση στη μαρξιστική εκδοχή δεν είναι η αγνόηση της ταξικής διαστρωμάτωσης ή των κοινωνικών δυνάμεων. Είναι η άρνηση του συγκρουσιακού χαρακτήρα αυτής της διαστρωμάτωσης: οι κοινωνικές συγκρούσεις κι όταν ακόμα υπάρχουν είναι δευτερεύουσας σημασίας. Οι άνθρωποι δε συσπειρώνονται λόγω μιας ταξικής θέσης, συσπειρώνονται εξαιτίας κοινών συλλεκτικών κι εθνικών χαρακτηριστικών. Η συνδετική ύλη δεν είναι η ταξική συνείδηση είναι η εθνική. Μοχλός της ιστορίας δεν είναι η πάλη των τάξεων, είναι η επιβίωση των εθνών. Αν δεχτούμε, λοιπόν, πως οι δύο όροι του διλήματος είναι ίδιοι, οφείλουμε να αναζητήσουμε τους λόγους, για τους οποίους στα 1907 δεν υπάρχει καμία συνέχεια στον μαρξιστικό προβληματισμό που εισάγεται ενώ η ίδια άποψη βρίσκει τέτοια ανταπόκριση το 1924.

Φυσικά και πάλι υπάρχουν κάποιες εξόφθαλμες αιτίες οι οποίες ωστόσο δεν αρκούν. Οι αιτίες αυτές αναφέρονται από τη μία πλευρά στην αδυναμία του ίδιου του εργατικού κινήματος εκείνη την περίοδο: Οι θεωρίες που αναπτύσσονται και διατυπώνονται για χάρη του και στο όνομα του στα 1907 έχουν αποδέκτες κυρίως διανοούμενους. Κανένας

πραγματικά ισχυρός φορέας δεν υπάρχει για να χρησιμοποιήσει το ιδεολογικό όπλο που του προσφέρεται.

Από την άλλη πλευρά, η τότε αντιπρόταση του Ίωνα Δραγούμη κατά τον οποίο μοχλός της ιστορίας είναι το έθνος και η επιβίωσή του μέσα από κάποιου είδους κρατική υπόσταση και εδαφική αποκατάσταση, αποτελεί μία νέα αποκρυστάλλωση του αιτήματος για εθνική ολοκλήρωση. Βέβαια, την εποχή εκείνη, στις ελληνικές συνειδήσεις ο αγώνας για την ανεξαρτησία δεν έχει τελειώσει. Η Ελλάδα έχει μπροστά της πολεμικές αναμετρήσεις. Και οι πολεμικές αναμετρήσεις έχουν ανάγκη από μάζες για να πολεμήσουν και από ιδέες για να κινητοποιήσουν αυτές τις μάζες. Αυτοί που θα πάρουν τα όπλα χρειάζονται μία ταύτιση με την προγενέστερη ιστορία κι ένα όραμα: πρέπει δηλαδή να συνδεθούν μ' ένα παρελθόν και να βαδίσουν προς ένα μέλλον. Ο διαχρονικός και υπερταξικός χαρακτήρας της Επανάστασης προσφέρεται απολύτως για μία σταθερή συλλογική αναφορά, η οποία θα αφήνει αδιατάρακτη τη συνέχεια που ενώνει τις δυνάμεις εκείνες που την συνέλαβαν και την πραγματοποίησαν με τις δυνάμεις, τις τωρινές που θα την ολοκληρώσουν. Απ' αυτή την άποψη είναι πολύ δύσκολο να βρει έδαφος η οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής της προβληματικής που μπορεί να θέσει την Ελληνική Επανάσταση έξω από το ερμηνευτικό πλαίσιο της εθνεγερσίας, του ηρωισμού των στρατιωτικών επιτευγμάτων.

Εκτός, όμως από αυτούς τους προφανείς λόγους, για τους οποίους η μαρξιστική ανάλυση δε βρίσκει τότε ανταπόκριση κοινωνικοπολιτική υπάρχει κι ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να αναφερθεί. Η έλευση του Βενιζέλου και η εθνική αλλά και κοινωνική πολιτική που εφαρμόζει, ανταποκρίνονται κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ως το 1920, απολύτως στις αναζητήσεις και της μερίδας εκείνης που ωθούσε προς την πολεμική λύση των εθνικών εκκρεμοτήτων αλλά και της άλλης μερίδας, δηλαδή, της σοσιαλιστικής συσπείρωσης γύρω από το Σκληρό. Οι τελευταίοι, χωρίς ουσιαστική σύνδεση με το εργατικό κίνημα, με ιδέες μαρξιστικές μεν αλλά σοσιαλδημοκρατικού περιεχομένου πολύ γρήγορα θεώρησαν ιδεολογικά νόμιμο και πολιτικά αναγκαίο να υποστηρίξουν το Βενιζέλο: Η εθνική ιδέα είχε υπερφαλαγγίσει την κοινωνική.

Κανείς από τους παραπάνω όρους δεν ισχύει πια το 1924 που κυκλοφορεί το βιβλίο του Κορδάτου ούτε από πλευράς εργατικού

κινήματος ούτε από πλευράς εθνικής πολιτικής ούτε από πλευράς κοινωνικού σχηματισμού. Κατά την περίοδο που μας απασχολεί εδώ, το εργατικό κίνημα έχει αποκτήσει μέγεθος και οργανωτική υπόσταση κι ο φορέας που θεσμικά το εκφράζει, το ΚΚΕ, έχει πάρει την τελική ιδεολογικοπολιτική του μορφή: από το 1924 αποτελεί τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Οι συνθήκες, δηλαδή, είναι απολύτως ώριμες για να ενσωματωθεί η πρώτη μαρξιστική ανάλυση της νεοελληνικής ιστορίας στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του ελληνικού εργατικού κινήματος.

Από πλευράς εθνικής πολιτικής, η ριζική αλλαγή έχει βέβαια σχέση με τη βεβαιότητα -που τείνει να υπάρξει στο επίπεδο της συλλογικής συνείδησης αλλά που οπωσδήποτε υπάρχει στην κυβερνητική πρακτική- για το τελεσίδικο των εδαφικών ορίων του ελληνικού κράτους. Οι εθνικοί στόχοι βρίσκονται πια αναγκαστικά μέσα στα ελλαδικά σύνορα.

Στο δίλημμα κοινωνικοί αγώνες ή εθνικοί αγώνες, το σκέλος εθνικοί αγώνες έχει μεταβάλει περιεχόμενο: μια νέα εθνική ενότητα πρέπει να σφυρηλατηθεί προκειμένου να συμβιώσουν θέλουν δε θέλουν τρεις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες: οι κάτοικοι της παλαιάς Ελλάδας, οι κάτοικοι των νέων χωρών και οι πρόσφυγες. Ο ιστορικός λόγος είναι τώρα απαραίτητος για την ενδυνάμωση μιας ενιαίας συνείδησης που θα βοηθήσει στην αφομοιωτική συγχώνευση.

Στο επίπεδο, τέλος, των κοινωνικών δυνάμεων από τα τέλη της δεκαετίας του '20 αρχίζει σιγά-σιγά να μετατοπίζεται η γραμμή που χώριζε αποφασιστικά τις κυρίαρχες τάσεις σε Κωνσταντινικούς και Βενιζελικούς. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και η καλύτερευση των όρων, με τους οποίους δίνει την πολιτική του μάχη, οδηγούν στη δημιουργία μιας νοοτροπίας, αλλά τελικά και μιας πολιτικής πράξης, της οποίας το χαρακτηριστικό θα είναι η άμυνα απέναντι σ' αυτό το κίνημα. Η άμυνα αυτή θα αποτελέσει την κύρια συνδετική ουσία μιας ιδεολογικής ενοποίησης, η οποία αρχίζει να διακρίνεται και της οποίας το πρώτο σύμπτωμα θα είναι η αντίδραση στην είσοδο του μαρξισμού σ' ένα ευαίσθητο ιδεολογικό πεδίο: την Ιστορία.

Αυτή είναι μία πρώτη οπτική, μέσα από την οποία πρέπει να δούμε την ταυτόχρονη απάντηση των δύο ιστορικών στον Κορδάτο. Πρόκειται για δύο βιβλία που προέρχονται από τη συλλογιστική των κυρίαρχων στρωμάτων εξουσίας και τα οποία έχουν, όμως, διαφορετικό όπως θα

δούμε, περιεχόμενο. Συμπίπτουν, λοιπόν, στην απόφαση να απαντήσουν αποτελεσματικά στην εισβολή της μαρξιστικής ανάλυσης ως οργάνου ανατροπής ενός καθιερωμένου κόσμου.

Ένα δεύτερο κοινό σημείο είναι η αποκλειστική ενασχόληση με την πολιτική ιστορία. Στρατιωτικά γεγονότα δεν αναλύονται, ούτε εξιστορούνται. Θεωρούνται γνωστά και δεδομένα. Είναι φανερό πως τα οράματα στρατιωτικών επιτευγμάτων έχουν φύγει εντελώς από τον ιστοριογραφικό ορίζοντα. Γιατί, βέβαια, έχουν φύγει κι από τον πολιτικό ορίζοντα. Οι πόλεμοι έχουν τελειώσει. Ο ιστορικός λόγος κινητοποιεί για να εξασφαλιστούν οι εσωτερικές ισορροπίες. Η ιστοριογραφία της Επανάστασης μετά το 1922 αναλύει μόνο πολιτικοκοινωνικά φαινόμενα. Δεν ιστορεί ούτε μία μάχη.

Από 'κει και πέρα οι δύο ιστορικοί εξειδικεύουν με διαφορετικό τρόπο ο καθένας την αντιπρόταση τους στην πρόταση του Κορδάτου.

Στο βιβλίο του Δασκαλάκη αγγέλλεται αμέσως η άποψη για το χαρακτήρα της Επανάστασης: Η ελληνική επανάσταση δεν είναι ούτε σαν τη γαλλική αλλά ούτε σαν την επανάσταση των Αμερικανικών κρατών. «Ήτο κίνημα άμιγώς φυλετικόν», γράφει⁷. Εννοεί βέβαια εθνικό. Οι δυο όροι, όπως ξέρουμε, χρησιμοποιούνται επί πολλά χρόνια ως ταυτόσημοι. Παρ' όλα αυτά, η παρατήρηση ότι η Ελληνική Επανάσταση δε μοιάζει με των Αμερικανικών κρατών τείνει προς τη στοιχειοθέτηση ενός μοναδικού πρότυπου εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, του ελληνικού και η επιλογή του όρου «φυλή» στην αρχή του βιβλίου -μέσα επανέρχεται ο όρος έθνος- πιστεύω πως γίνονται για να επιτείνουν τη διαχρονικότητα του εθνικού αγώνα. Η ιδέα του φυλετικού εχθρού μπορεί να είναι αιώνια. Δε συγκεκριμενοποιείται σε σύγκρουση συμφερόντων, η οποία ενδέχεται κάποτε να βρει τη λύση της. Ο φυλετικός εχθρός είναι έννοια που έχει ατελείωτο παρελθόν και ατελείωτο μέλλον: τα αίτια της επανάστασης χάνονται στα βάθη του χρόνου. Ένας φυλετικός εχθρός είναι εχθρός και μετά τη διευθέτηση των διαφορών. Ένας φυλετικός εχθρός μπορεί να αποτελεί τον κατ' εξοχήν συνεκτικό παράγοντα για τη διατήρηση μιας εθνικής συνείδησης και εκτός πολεμικής περιόδου. Η συνοχή αυτή, η οποία σχετίζεται με την ύπαρξη τριών πληθυσμιακών ομάδων που ανέφερα ήδη, τους κατοίκους της παλαιάς Ελλάδας, τους κατοίκους των νέων χωρών και τους πρόσφυγες, νομίζω ότι αποτελεί το κυριότερο πρόβλημα των τότε κυβερνήσεων και η σημασία που της δίνεται

καθρεφτίζεται απολύτως στον τρόπο με τον οποίο αναζητούνται στο βιβλίο οι φορείς της Επανάστασης. Παραθέτω μια παράγραφο διαλεγμένη περίπου τυχαία: «Από την Σμύρνην ἐστάλησαν τά πρώτα βαρέλια πυρίτιδος (. . .) . Οί Φαναριῶται τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν οί πολιτικοί ἀρχηγοί (. . .), οί διασωθέντες ἐπαναστάται τῆς Μακεδονίας κατέφυγον εἰς τὴν επαναστατημένην Ἑλλάδα (. . .). Αἱ Ἴόνιοι νῆσοι ἔδωσαν χιλιάδες μαχητῶν (. . .). Εἰς τὴν Μ. Ασίαν, τὴν Θράκην, τὴν Μακεδονίαν, ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμός ἐπλήρωσε μέ τρομοκρατικός σφαγᾶς (. . .). Ἐκ τῆς Ὀλύμπου λοιπόν μέχρι τοῦ Ταινάρου καί εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου διεξήχθη ὁ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἄγων ὄχι τῶν διαμερισμάτων ἐκείνων, ὄχι μιᾶς ἢ δύο τάξεων, ἀλλὰ τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς φυλῆς».⁸

Το σχῆμα που προτείνεται στο βιβλίο είναι το εξής: εθνική συνείδηση και στόχευση προς εθνική αποκατάσταση υπήρχε σ' όλους τους Ἕλληνες από την αρχή της Τουρκοκρατίας. Η οικονομική ανάπτυξη ορισμένων κοινωνικών ομάδων κατά τα τέλη του 18ου αιώνα δημιούργησε ευνοϊκούς ὅρους για την πραγματοποίηση της Επανάστασης, στην οποία συμμετείχαν ὅλοι με προεξέχοντα ἔνοπλα στρώματα -ὅπως τα λέει- τους αρματολούς και κλέφτες. Δεν υπάρχει κοινωνική περιγραφή των στρωμάτων αυτών, ούτε αναφορά στις ιδιαιτερότητες που ἔχει η ἔνοπλη δράση τους. Η υπογράμμιση, ωστόσο, του ρόλου τους ως πρωτεργατῶν της Επανάστασης, δεν είναι μακριά από ένα κλίμα που επικρατεῖ τότε, ευνοϊκῆς διάθεσης ἀπέναντι στο στρατό, ο οποίος ἐπὶ πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια παρεμβαίνει ρυθμιστικά στην πολιτική ζωὴ.

Στο βιβλίο του Πιπινέλη υπάρχει μεγάλη ἔμφαση στην οικονομική ἀνάλυση των φαινομένων που παρατηροῦνται πριν ἀπὸ την επανάσταση και τα οποία συνδέονται με την πραγμάτωσή της. Η ἀναγνώριση των θετικῶν στοιχείων που εμφανίζονται στο ἔργο του Κορδάτου συνοδεύονται και ἀπὸ μία απορριπτικὴ στάση ἀπέναντι σ' αὐτό που ἀποκαλεῖ «ρομαντικό εθνικισμό του 19ου αιώνα». Δεν διστάζει να υιοθετήσῃ ἓνα μεγάλο μέρος της ἀνάλυσης του Κορδάτου ἰδίως σε ὅτι ἀφορᾶ τὴν διερεύνηση του αγροτικοῦ ζητήματος κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Δηλώνει ρητὰ πὼς υπήρχε ολιγαρχία γαιοκτημόνων, ἀναφέρεται με ἐπιμονή στην καταπίεση που υφίστανται τα λαϊκά στρώματα χωρὶς γῆ ἀπὸ αὐτὴν ολιγαρχία, τὴν ὁποία ἐπισημαίνει και μέσα στα πλαίσια του κοινοτικοῦ συστήματος. Η λαϊκὴ δυσφορία που

δημιουργείται μετατρέπεται σε κίνημα με αίτημα την απαλλαγή από την καταδυνάστευση και την οικονομική και την εθνική. Το κίνημα των αγροτικών και φτωχών λαϊκών μαζών -ούτε στη Φιλική Εταιρεία δέχεται ο Πιπινέλης ότι υπάρχουν αστικά στοιχεία- αναζητά ένα πρόσωπο να ηγηθεί του αγώνα. Το πρόσωπο βρίσκεται: είναι ο Υψηλάντης, ο οποίος δεν ανήκει -κατά το συγγραφέα- σε καμία τάξη της ελληνικής κοινωνίας: Ηγέτης αταξικός, άρα διαταξικός, μ' ένα όνομα που αγγίζει το θρύλο, άρα που κινείται πέρα απ'το χρόνο και τον τόπο, διαιτητής αιώνιος, δηλαδή μονάρχη. «Δι' αὐτοῦ» γράφει «ἐξωντάνευε μία ἔθνικὴ ἑλληνικὴ βασιλικὴ ἐξουσία, ἄνωτέρα τῶν κοινω- νικῶν τάξεων, ἀντλοῦσα τὴν δυνάμιν της ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ἔθνικὴν συνειδήσιν καὶ διὰ αὐτὸ ἐπαρκῶς ἰσχυρά νὰ ἀντιταχθῆ κατὰ τῆς ὀργανωμένης ἀστικῆς καὶ ἀγροτικῆς ὀλιγαρχίας καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν πολὺν δυστυχισμένον λαόν».⁹

Με τον τρόπο αυτό, με την ιδιάζουσα δηλαδή, τοποθέτηση του Υψηλάντη απέναντι στις ελληνικές κοινωνικές δυνάμεις, εισάγεται μία νέα ερμηνευτική άποψη για τα αίτια και τους φορείς της Επανάστασης. Η άποψη αυτή, στην αρχή ως υπαινιγμός και στην συνέχεια ως βάση της ανάλυσής του αναπτύσσεται ως εξής: Μέσα από τη δυσανασχέτηση των αγροτικών και λαϊκών μαζών απέναντι στους παλαιούς γαιοκτήμονες και τη νέα «πλουτοκρατία» -τις δυνάμεις, δηλαδή, της ολιγαρχίας- επέρχεται η προσέγγιση μεταξύ των μαζών αυτών και του «μονάρχη». Η συνεργασία των δύο φορέων οδηγεί στην εξέγερση, η οποία πραγματοποιείται από τα λαϊκά αυτά στρώματα μ' επικεφαλής τον ηγεμόνα μονάρχη. Η ολιγαρχία αναγκάζεται να συνεργαστεί και φυσικά εξουδετερώνει τον «μονάρχη» -εν προκειμένω τον Υψηλάντη και αργότερα τον αδελφό του- και προωθεί τη δημιουργία φιλελεύθερου κράτους, το οποίο έχει ανάγκη για τη συσσώρευση πλούτου και τη διαιώνιση της εκμετάλλευσης του λαού. Πρόκειται για μεταφορά του κλασικού σχήματος των ισορροπιών που διαμορφώνονταν κατά την περίοδο της φεουδαρχίας στην Ευρώπη, σύμφωνα με το οποίο στην πρωταρχική σύγκρουση μεταξύ ηγεμόνα και φεουδαρχών, ο λαός, τα άκληρα και φτωχά στρώματα συμμετέχουν στο πλευρό του ηγεμόνα, τον οποίο βοηθούν να εγκαθιδρύσει και να ενισχύσει την εξουσία του, πράγμα που εξασφαλίζει και στους ίδιους την απαλλαγή από τη δυσβάστακτη καταπίεση του φεουδάρχη.

Σ' αυτό το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων καθοριστικό ρόλο

παίζουν οι ένοπλοι των δασών και των βουνών, των οποίων οι δραστηριότητες κινούνται στα όρια της ληστείας και του κοινωνικού έργου. Το ρόλο αυτό στον ελληνικό χώρο, τον έπαιξαν όπως τονίζει ο Πιπινέλης, οι κλέφτες και οι αρματολοί.

Χαρακτηριστικά και διόλου τυχαία, το βιβλίο τελειώνει με απόσπασμα επιστολής του Κολοκοτρώνη προς τον αδελφό του Όθωνα, στον οποίο ο στρατηγός στέλνει ως αναμνηστικό το σπαθί του γράφοντας: «. . . ό ύμέτερος άδελφός και σεβαστός βασιλεύς μέ καλύπτει μέ την αιγίδα του, ώστε τό όπλον τοϋτο, καθίσταται πλέον περιττόν εις τάς γεροντικός μου χείρας».¹⁰ Όπως βλέπουμε σε ενίσχυση του βασιλικού θεσμού καλείται στα 1927 και ο δημοφιλέστερος ήρωας της Ελληνικής Επανάστασης, εκείνος ακριβώς τον οποίον η βασιλεία εδίωξε και θέλησε να καταδικάσει εις θάνατον.

Είναι φανερό πως με το παραπάνω βιβλίο και μέσω της ιστορίας του '21, προβάλλεται η ανάγκη επαναφοράς της βασιλείας. Όπως είναι γνωστό, από το 1924 έχει εγκαθιδρυθεί, μετά από δημοψήφισμα, καθεστώς Αβασίλευτης Δημοκρατίας και το 1925 σημειώνεται η πολιτειακή εκτροπή του Πάγκαλου. Από αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρουσα η παραπομπή στην εικόνα του Κολοκοτρώνη να παραδίδει το ξίφος του στο βασιλιά: Μέσα σε μία περίοδο κατά την οποία, η παρουσία του στρατού στον πολιτικό βίο είναι παραπάνω από αισθητή, η υπενθύμιση της υπακοής, την οποία οφείλει ο στρατός μόνο στο Βασιλιά εκφράζει την τάση να εξασφαλιστεί η υποστήριξη του στρατού για τη φιλοβασιλική μερίδα. Πιστεύω, άλλωστε, όπως είπα και παραπάνω, πως το γεγονός ότι και στα δύο βιβλία υπάρχει δηλωμένο ενδιαφέρον για την κοινωνική ανάλυση των ενόπλων σωμάτων που έδρασαν στην Επανάσταση, απηχεί ακριβώς αυτή την αίσθηση της καταλυτικής παρουσίας του στρατού στον εθνικό βίο εκείνης της περιόδου.

Τελικά, η ιστοριογραφία του '21, η οποία αναπτύσσεται εκείνα τα χρόνια, χαρακτηρίζεται από τη σύγκρουση που προκαλεί το εγχείρημα του Κορδάτου, την εισαγωγή, δηλαδή, του μαρξισμού ως εργαλείου ανάλυσης των ιστορικών φαινομένων. Οι ερμηνευτικές προτάσεις που διατυπώνονται έχουν κύριο στόχο την απόκρουση αυτής της εισαγωγής. Η σύγκρουση έχει προφανή ιδεολογικό χαρακτήρα από όλες τις πλευρές: οι λύσεις που προτείνονται δεν αφορούν μόνο το παρελθόν, προβάλλονται στο παρόν και στο μέλλον. Ζητείται μέσω της ιστορίας

του '21: από τον Κορδάτο, η ιστορική νομιμοποίηση του προλεταριάτου, από τον Δασκαλάκη, η καθιέρωση παράγοντα εθνικής ομογενοποίησης, από τον Πιπινέλη η μεσ' από τον ιστορικό λόγο θεμελίωση του βασιλικού θεσμού.

Είναι φανερό πως η ιστορία της Επανάστασης αποτελούσε ένα εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος για να ευδοκιμήσουν οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις: Προκειμένου για φαινόμενο που βρίσκεται στην αφετηρία του αυτόνομου βίου του ελληνικού κράτους και η σύνδεση των σύγχρονων κοινωνικών δυνάμεων μ' αυτή την αφετηρία αποτελεί εχέγγυο της νομιμότητάς τους.

Οι τρεις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τις οποίες μιλήσαμε ασφαλώς εξυπηρετούσαν σκοπιμότητες του καιρού κατά τον οποίον γράφτηκαν. Ταυτόχρονα όμως, προκύπτουν και από τις εγγενείς λειτουργίες της ιστορικής έρευνας, η οποία βασίζεται σε μία διαδικασία επιλογών και απορρίψεων ασυνείδητων και την οποία ο ιστορικός δεν μπορεί να αποφύγει.¹¹

Και οι δύο διαδικασίες, ωστόσο, συνιστούν αντικείμενο της σύγχρονης έρευνας. Απ' αυτή την άποψη και η πρόθεση και το ασυνείδητο και η αποσιώπηση και το κενό και το ψεύδος αποτελούν τεκμήρια του παρελθόντος, που μας βοηθούν να καταλάβουμε τους μηχανισμούς με τους οποίους δημιουργούνται οι συλλογικές συνειδήσεις και οι ιδέες που έχουν οι άνθρωποι για τη θέση τους μέσα στην κοινωνία.

Στην περίπτωση της ιστοριογραφίας ως αντικείμενου της ιστορίας διερευνούμε τον τρόπο, με τον οποίο οι ιστορικοί μιας άλλης εποχής αναζητούσαν στα ίχνη του παρελθόντος τα στοιχεία εκείνα που θα απαντούσαν στα ερωτήματά τους. Και τα ερωτήματα αυτά ήσαν βέβαια τα ερωτήματα που τους υπέβαλλε ο κόσμος μέσα στον οποίο ζούσαν και η συλλογική μνήμη που είχε σωρευτεί. Η ιστοριογραφία πάντα τροφοδοτεί τη συλλογική μνήμη, η οποία με τη σειρά της τροφοδοτεί την ιστοριογραφία. Πρόκειται για λειτουργία λεπτή, περίπλοκη που μπορεί να οδηγήσει ή σε ιδεολογικά δεσμά ή στο κατ' εξοχήν ζητούμενο της Ιστορίας ως επιστήμης του ανθρώπου, την αυτογνωσία και την ελευθερία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924, σ. δ'-ε'.

2. Στο ίδιο, σ. 19.

3. Γ. Σκληρός, *Τό κοινωνικόν μας ζήτημα*, Αθήνα, εκδ. εκ.του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1907, σ. 38.

4. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ο ιστορικός υλισμός από άποψews φιλοσοφικής. Μελέτη άπολογητική, έντολή τῆς Ιερῆς Συνόδου συνταχθεῖσα*, Αθήνα 1925.

5. *Αναίρεσις τῶν Μαρασλιακῶν τοῦ Ἀεροπαγίτου κ. Γ. Αντωνακάκη ὑπό τῆς Επιτροπῆς τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Συμβούλων Π. Ι. Θεοδωρόπουλου, Αγγ. Παπαζαχαρίου και Σπ. Καλλιάφα*, Αθήνα 1926, σ. 37.

6. Οι πλήρεις τίτλοι των βιβλίων είναι οι ακόλουθοι: Απ. Β. Δασκαλάκης, *Τά αίτια καί οί παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Μετ' εἰκόνων καί ἔγγραφων*, Παρίσι. Εκδοτικός οίκος «Αγών», 1927, σ. 117, και Τάκης Ν. Πιπινέλης, *Υποπόξενου τῆς Ελλάδας εν Παρισίοις Πολιτική ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Παρίσι, Εκδοτικός οίκος «Αγών», 1928 (στο εσώφυλλο 1927), σ. 220.

7. Απ. Β. Δασκαλάκης, *ό.π.* σ. 5.

8. Στο ίδιο, σ. 90.

9. Τάκης Ν. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 136.

10. Στο ίδιο, σ. 220.

11. Για την ιδεολογική χρήση και τις εγγενείς λειτουργίες της ιστορικής έρευνας, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα», στο Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών Ε.Ι.Ε., *Διήμερο Κοραή*, 29 και 30 Απριλίου 1983, Αθήνα 1984, σ. 143-207.